

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Προγράμματα Συμπληρωματικής Εκπαίδευσης

Με τη χρήση καινοτόμων μεθόδων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης

ΟΑΕΔ289 - ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΗ

**ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ 1. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΑΘΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞ
ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ**

**© Copyright 2024, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Π.
Ε. Πετράκης.**

Η έντυπη, ηλεκτρονική και γενικά κατά οποιοδήποτε τρόπο αναπαραγωγή, δημοσίευση ή χρησιμοποίηση όλου ή μέρους του υλικού έργου αυτού, απαγορεύεται χωρίς την έγγραφη έγκριση του κατόχου των πνευματικών δικαιωμάτων του έργου.

Περιεχόμενα

Σκοπός της Διδακτικής Ενότητας

Προσδοκώμενα Αποτελέσματα

Έννοιες Κλειδιά

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ 1. ΒΑΣΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

1.1 Βασικές εννοιολογικές προσεγγίσεις

1.1.1 Παιδαγωγική και Επιστήμες της Αγωγής

1.1.2 Βασικές παιδαγωγικές έννοιες και σημασίες σε ένα διαχρονικό πλαίσιο

Σημείωση 1

1.1.3 Παιδαγωγικές παρατηρήσεις και σύγχρονες εκπαιδευτικές προοπτικές

1.2 Τελικές σκέψεις

ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ 2. ΨΗΦΙΑΚΗ ΜΑΘΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

2.1 Γενικά για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

2.2 Ηλεκτρονική μάθηση και εξ αποστάσεως διδασκαλία: βασικοί όροι

2.2.1 Ηλεκτρονικά περιβάλλοντα μάθησης και σχεδιασμός

Σημείωση 2

2.2.2 Ψηφιακή διδασκαλία και μάθηση στην Ευρώπη: στοιχεία

2.3 Κατευθύνσεις στο πλαίσιο ψηφιακής μάθησης και διδασκαλίας

Σύνοψη

Βιβλιογραφία

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Σκοπός της διδακτικής ενότητας είναι η παρουσίαση και η εξοικείωση με βασικές παιδαγωγικές έννοιες, διαπιστώσεις και θέσεις για την κατανόηση και την αξιοποίηση της ηλεκτρονικής μάθησης και της εξ αποστάσεως διδασκαλίας σε διάφορα εκπαιδευτικά πλαίσια, από τη σχολική εκπαίδευση έως την εκπαίδευση ενηλίκων.

ΠΡΟΣΔΟΚΩΜΕΝΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Όταν ολοκληρωθεί η παρουσίαση του μαθήματος, οι εκπαιδευόμενοι θα είναι σε θέση:

- να γνωρίζουν βασικές παιδαγωγικές έννοιες και σημασίες, καθώς και να αναγνωρίζουν παιδαγωγικά συμπεράσματα για την κατανόηση και την αξιοποίηση της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και της ηλεκτρονικής μάθησης,
- να αντιλαμβάνονται νέες διδακτικές και ψυχοπαιδαγωγικές λειτουργίες σε σχέση με το σχεδιασμό και την εφαρμογή της διδασκαλίας στην εξ αποστάσεως ηλεκτρονική μάθηση,
- να επιλέγουν εφαρμογές ψηφιακής μάθησης και διδασκαλίας στην εκπαίδευση,
- να προσδιορίζουν και να περιγράφουν θεμελιώδεις θεωρητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις στην Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση.

ΈΝΝΟΙΕΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

• Εκπαίδευση, δια βίου εκπαίδευση	• Νέες Τεχνολογίες Επικοινωνίας και Πληροφορίας
• Παιδαγωγική	• Επιστήμες Αγωγής και Εκπαίδευσης
• Ψηφιακή μάθηση και διδασκαλία	• Αλληλεπιδραστικό εκπαιδευτικό υλικό
• Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση	• Διαδικτυακή εκπαίδευση

<ul style="list-style-type: none"> • Προσαρμογή, Ευελιξία, 	<ul style="list-style-type: none"> • Ανοιχτότητα, 	<ul style="list-style-type: none"> • Ηλεκτρονικά περιβάλλοντα μάθησης
<ul style="list-style-type: none"> • Συνεργατική διαδικτύου 	<ul style="list-style-type: none"> • κουλτούρα 	<ul style="list-style-type: none"> • Παιδαγωγικός σχεδιασμός
<ul style="list-style-type: none"> • Ηλεκτρονική εκπαίδευση 		<ul style="list-style-type: none"> • e-Learning
<ul style="list-style-type: none"> • Εικονικό εκπαιδευτικό περιβάλλον 		<ul style="list-style-type: none"> • Διάδραση

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην παρούσα ενότητα, γίνεται προσπάθεια επικέντρωσης στην παρουσίαση, περιγραφή και κατανόηση αναφορικά με το εκπαιδευτικό αντικείμενο της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, το οποίο είναι επίκαιρο αφενός σε σύγχρονα παιδαγωγικά πεδία της εκπαιδευτικής πραγματικότητας αφετέρου ανταποκρίνεται στις επιτακτικές μορφωτικές ανάγκες της εκπαιδευτικής πράξης αλλά και της αγοράς εργασίας στην τρέχουσα κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα.

Η Ηλεκτρονική μάθηση και εξ Αποστάσεως εκπαίδευση και διδασκαλία ως ευέλικτη μάθηση διαμορφώνεται από την πρόκληση της εφαρμογής της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης σε ποικίλα εκπαιδευτικά πλαίσια, όπως ετέθη από τις έκτακτες εξελίξεις διεθνώς και στη χώρα μας. Επιπλέον, απαντά δυναμικά στις συνεχώς διαμορφούμενες συνθήκες ζωής και μάθησης, υπό το καθεστώς της αναγκαιότητας των οργανωμένων εξ αποστάσεως μαθημάτων εντός τυπικών δομών εκπαίδευσης αλλά και ως δια βίου προσπάθεια πρόσκτησης νέας γνώσης.

Σκοπός είναι η εξοικείωση με απαιτούμενες γνώσεις και δεξιότητες στον τομέα της Διαδικτυακής εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και της on line μάθησης και διδασκαλίας, σε συνδυασμό με βασικές αρχές σχεδιασμού έρευνας και σύνταξης εργασιών που θα ακολουθήσουν σε επόμενες διδακτικές ενότητες του προγράμματος και δη προς την ολοκλήρωσή του.

Στην πρώτη υποενότητα παρουσιάζονται και εξετάζονται βασικά παιδαγωγικά θέματα και αναδεικνύονται νέες τάσεις και προοπτικές παιδαγωγικής σχέσης, επικοινωνίας, συναντίληψης και συνεργασίας στα σύγχρονα εκπαιδευτικά πλαίσια στο αναδυόμενο νέο σχολείο του 21ου αιώνα.

Στη δεύτερη υποενότητα επισημαίνονται και περιγράφονται ζητήματα, διαστάσεις και λειτουργίες ψηφιακής μάθησης και εξ αποστάσεως διδασκαλίας, ώστε οι εκπαιδευτικοί και γενικά τα στελέχη και οι λειτουργοί εκπαίδευσης να επικαιροποιούν γνώσεις και να αντιλαμβάνονται νέες τάσεις και προοπτικές στην άσκηση του λειτουργήματός τους, να ασκούν τη σκέψη και την παιδαγωγική εμπειρία τους, συνδέοντας αυτές με τις επιταγές προώθησης και μετάδοσης της γνώσης σε ψηφιακά πλέον εκπαιδευτικά και επαγγελματικά περιβάλλοντα αγωγής.

ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ 1. ΒΑΣΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στην παρούσα υποενότητα θα εξεταστούν βασικά παιδαγωγικά θέματα και θα αναδειχθούν νέες τάσεις και προοπτικές παιδαγωγικής σχέσης, επικοινωνίας, συναντίληψης και συνεργασίας στα σύγχρονα εκπαιδευτικά πλαίσια στο αναδυόμενο νέο σχολείο του 21^{ου} αιώνα.

1.1 Βασικές εννοιολογικές προσεγγίσεις

Παρακάτω θα εξεταστούν βασικές εννοιολογικές προσεγγίσεις υπό την οπτική των επιστημών εκπαίδευσης, οι οποίες αφορούν συμβατικά και εξ αποστάσεως μαθησιακά περιβάλλοντα, ώστε:

- να γίνουν κατανοητές νέες προσεγγίσεις στην Εκπαίδευση του 21ου αιώνα σε σχέση με νέα πεδία μάθησης και υπό τη συμβολή των νέων τεχνολογιών της επικοινωνίας,
- να προσεγγίζεται η ηλεκτρονική μάθηση υπό παιδαγωγική θεώρηση και με αρχές ποιοτικής διδασκαλίας.

1.1.1 Παιδαγωγική και Επιστήμες της Αγωγής

Η Παιδαγωγική είναι η επιστήμη που ερευνά τα προβλήματα της αγωγής και της ανάπτυξης του νέου ανθρώπου (Δανασσής-Αφεντάκης, 1992, σ. 35). Ωστόσο, στη βάση του σκεπτικού ότι δεν είναι μόνο τα παιδιά που υφίστανται αγωγή αλλά και οι ενήλικες, εφόσον ζούμε σε ένα περιβάλλον, στο οποίο η προσαρμογή και η αναπροσαρμογή αποτελεί αναγκαιότητα, σήμερα προτείνεται ο όρος «Επιστήμες της Αγωγής», ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως στις αγγλοσαξονικές γλώσσες. Ωστόσο, αν και διατηρείται ακόμη στην ελληνική ο όρος «Παιδαγωγική» με τη διευρυμένη της όμως έννοια, εννοώντας δηλ. το σύνολο των επιδράσεων που δέχεται το παιδί, ο έφηβος και ο ενήλικος κατά τη διάρκεια της ζωής του (Πυργιωτάκης, 1999, σ. 53), είναι σαφής η τάση επικράτησης του όρου «Επιστήμες της Αγωγής», ο οποίος φαίνεται να καθιερώνεται ως επίσημος όρος στη θέση του παλαιού: Παιδαγωγική επιστήμη. Όπως αναφέρει ο Κασσωτάκης (1997, σ. 235), η καθιέρωση του παραπάνω όρου οφείλεται στη διαπίστωση ότι η μελέτη των

φαινομένων της αγωγής βρίσκεται σε άμεση σχέση με ψυχοβιολογικούς παράγοντες, κοινωνικο-οικονομικούς και άλλους παράγοντες. Η ανάλυση και η κατανόηση, λοιπόν, του αγωγικού φαινομένου δεν μπορεί να γίνει χωριστά από τους παράγοντες αυτούς.

1.1.2 Βασικές παιδαγωγικές έννοιες και σημασίες σε ένα διαχρονικό πλαίσιο

Θεμελιώδεις έννοιες και σημασίες που ενυπάρχουν σε επίπεδο εκπαιδευτικών συστημάτων και περιβαλλόντων –συμβατικών και εξ αποστάσεως- είναι (Μαυροειδή κ.ά., 2014):

- αυτές της μάθησης και της διδασκαλίας,
- καθώς και αυτές του μαθητή και του διδάσκοντα (δασκάλου/εκπαιδευτικού/εκπαιδευτή/συντονιστή κ.ά.), θέματα που θα αναλυθούν σε όλο το φάσμα των διδακτικών ενοτήτων του συγκεκριμένου μαθήματος με τίτλο: «Επιστήμες Εκπαίδευσης σε Περιβάλλοντα εξ Αποστάσεως Διδασκαλίας και Μάθησης».

Σε ένα πλαίσιο, λοιπόν, βασικών σημασιολογικών διευθετήσεων ορίζουμε τα εξής:

- Η αγωγή αποτελεί διαδικασία σκόπιμων και μεθοδευμένων επιδράσεων κατά την ανάπτυξη (Δανασσής-Αφεντάκης, 1996).
- Η μάθηση αποτελεί μέσο αγωγής και μόρφωσης. Είναι μια ενεργητική διαδικασία που αποβλέπει στην οικειοποίηση νέας γνώσης και εμπειρίας. Είναι ψυχικό φαινόμενο με βάση το οποίο ο άνθρωπος οικειοποιείται μια νέα εμπειρία, απαραίτητη για την προσαρμογή του στο συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον και συνεπώς και για τη ζωή του. Οι έννοιες μάθηση και ζωή είναι στενά συνδεδεμένες. Η μάθηση συμβαίνει, όταν η δραστηριότητα ενός οργανισμού επιφέρει μια σταθερή αλλαγή στη συμπεριφορά του (Δανασσής-Αφεντάκης, 1996).
- Εκπαίδευση είναι η θεσμοθετημένη παιδαγωγική διαδικασία από την πλευρά της Πολιτείας, η οποία αποσκοπεί στη μετάδοση ενός συστήματος γνώσεων και αξιών στη νέα γενιά για την ολοκληρωμένη κοινωνική ένταξή της. Βασικά γνωρίσματα της εκπαίδευσης αποτελούν η οργανωμένη μορφή διεξαγωγής της, τα προγράμματα διδασκαλίας, τα

σχολικά βιβλία, οι εγκύκλιοι, οι κανονισμοί λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κ.λπ. (Ξωχέλλης, 1989).

- Η διδασκαλία αποτελεί το στοιχειώδες μέρος της εκπαίδευσης, με βασική λειτουργία να μεταδώσει τη γνώση και να αναπτύξει την κατανόηση και τις δεξιότητες του μαθητή (Ζαβλανός, 2003) υπό ψηφιακή κουλτούρα ή/και σε ένα δια ζώσης μαθησιακό περιβάλλον.
- Εδώ, ενδεικτικά, πρέπει να αναφέρουμε και το κοινωνικό πλαίσιο της Παιδαγωγικής αφενός αφετέρου τις διδακτικές και ψυχολογικές πλευρές της μάθησης, ανηλίκων και ενηλίκων, καθώς και τα δεδομένα της αγοράς εργασίας που καθορίζουν το είδος, το περιεχόμενο και τη σημασία της μάθησης. Τέλος, σήμερα, εστιάζουμε στην κοινωνία της μάθησης, η οποία γίνεται αντιληπτή ως μία κοινωνία που παρέχει ευκαιρίες μάθησης για τον καθένα βάσει των συνθηκών που αντιμετωπίζει (Καψάλης, Παπασταμάτης, 2006).
- Περαιτέρω, η καθιέρωση της δια βίου μάθησης και εκπαίδευσης ως διαδικασία πρόσκτησης και αναδιοργάνωσης της γνώσης από τους πολίτες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, όπου η εκπαίδευση υπερβαίνει τις τυπικές δομές της εκπαίδευσης είναι κοινός τόπος. Εναλλακτικές μορφές μάθησης σε συνδυασμό με προηγμένες υπηρεσίες διαδικτύου και νέων τεχνολογιών επικοινωνίας ανοίγουν νέους ορίζοντες Διαδικτυακής εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (Σοφός κ.ά., 2015).

Σημείωση 1

Στις ημέρες μας, είναι γεγονός ότι οι σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες για μεγαλύτερη ευελιξία στον χώρο, τον χρόνο και τον ρυθμό της μάθησης, κινητοποίησαν τους εκπαιδευτικούς οργανισμούς, φορείς, σχολικές μονάδες και δομές, προκειμένου η δια ζώσης εκπαιδευτική διαδικασία να εμπλουτιστεί ή/και να αντικατασταθεί με παιδαγωγικές δράσεις και μεθοδολογίες Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (ΕξΑΕ) και διδασκαλίας με την υποστήριξη των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) (Αναστασιάδης, 2007· Κόκκινος, 2005· Λιοναράκης, 2005· Βεργίδησ.κ.ά., 1998· Κεραμιδά & Ψιλέλης, 2005, όπ. αναφ. στο: Αναστασιάδης, 2014).

1.1.3 Παιδαγωγικές παρατηρήσεις και σύγχρονες εκπαιδευτικές προοπτικές

Είναι κοινός τόπος ότι κάθε εκπαιδευτική μεθοδολογία, συμβατική και εξ αποστάσεως, τοποθετείται ως προς το διπλό σκοπό του σχολείου, την αγωγή και την εκπαίδευση υπό τις εξής γενικές διαπιστώσεις και προοπτικές (πρβλ. Μπακιρτζής, 2002, σσ. 128-129):

- Η εκπαίδευση σχετίζεται με την οργανωμένη και μεθοδευμένη παρέμβαση του σχολείου και άλλων θεσμών, με απώτερο στόχο την επίτευξη του έργου της μάθησης και της καλλιέργειας ικανοτήτων σε γνωστικό επίπεδο σε συνδυασμό με ερευνητικές δεξιότητες και δεξιότητες κριτικής και δημιουργικής σκέψης. Επιπλέον, η κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη συγκαταλέγεται στους εκπαιδευτικούς και διδακτικούς στόχους.
- Η αγωγή του παιδιού δεν βασίζεται μόνο στα σχολικά προγράμματα και στη διδακτική μεθοδολογία και τις διδακτικές τεχνικές που επιλέγει, αποφασίζει και ακολουθεί ο δάσκαλος, αλλά και στην ποιότητα της επικοινωνίας και των αλληλεπιδράσεων που βιώνει ο μαθητής ψυχοσωματικά και συναισθηματικά στο εκάστοτε εκπαιδευτικό περιβάλλον.
- Η προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη επηρεάζεται από τη σχέση αλληλεπίδρασης που εγκαθίσταται μεταξύ δασκάλου και μαθητών/τριών και μεταξύ του συνόλου των συμμαθητών/τριών.
- Ο μαθητής κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται ενεργός δέκτης του συνόλου των καταστάσεων που συμβαίνουν γύρω του αλλά και των ερεθισμάτων που αντιλαμβάνεται σε κοινωνικο-εκπαιδευτικό επίπεδο.
- Τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό περιβάλλον, οι επιρροές δεν προέρχονται πρωτίστως από τις έκδηλες προτροπές και τις λεκτικές κατευθύνσεις ή το επίσημο περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων, αλλά από τα μοντέλα που προτείνονται μέσα από τη συμπεριφορά και τις στάσεις, το μη λεκτικό περιεχόμενο τις επικοινωνίας, τη δυναμική των σχέσεων, το αξιακό σύστημα που διέπει τις οικογενειακές, τις σχολικές και τις ευρύτερα κοινωνικές σχέσεις.
- Ωστόσο, οι προφανείς επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης σε σχέση με τη διάχυση των νέων τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνιών έχουν

σημαντική επίπτωση σε όλο το φάσμα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής και, ιδίως, στους τομείς της εκπαίδευσης και της κατάρτισης. Αποτέλεσμα του παραπάνω γεγονότος είναι ότι μία από τις βασικές οικονομικές, δημογραφικές και πολιτιστικές τάσεις που έχουν διαμορφωθεί στο Διεθνές Περιβάλλον αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση ατόμων και ομάδων, φαινόμενα που αποτελούν κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή (*Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 2005).

- Εδώ, ακριβώς, αναπτύσσεται η σημασία της παιδαγωγικής της συμπερίληψης στο συμβατικό αλλά και νέο ψηφιακό περιβάλλον και σχολείο, όπου ο μαθητής με και χωρίς διαφορετικότητα είναι συμμετοχός σε ένα πολυσχιδές εκπαιδευτικό έργο, το οποίο παρέχει γνώσεις και δεξιότητες υπό την σκοπιά μιας ολικής συμπεριληπτικής αγωγής και ενιαίας εκπαίδευσης (Στασινός, 2020) με τη χρήση βεβαίως των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας και επικοινωνίας.
- Χαρακτηριστικά, όπως υπογραμμίζεται από τον Στασινό (2020), πρόκειται για το νέο-ψηφιακό σχολείο, *«ΕΝΑ σχολείο που καλείται να παρέχει ενιαία εκπαίδευση στο σύνολο των μαθητών (παιδιών και εφήβων) σε μία αναπτυσσόμενη ψηφιακή Ελλάδα, να είναι ανοικτό στην τοπική κοινωνία και να εμφορείται από έξυπνες ιδέες και κατακτήσεις της επιστήμης προσβλέποντας στην πρόσκτηση δεξιοτήτων και διευρυμένης γνώσης εκ μέρους του μαθητή. Απώτερος στόχος μιας τέτοιας προσπάθειας είναι να καταστεί κυρίαρχη η αντίληψη και η πρακτική στην ερευνητική και εκπαιδευτική πλατφόρμα των επιστημόνων και λοιπών επαγγελματιών στον οικείο χώρο για ΜΙΑ και μόνο παρεχόμενη εκπαίδευση και για ΈΝΑ σχολείο που θα είναι στη φύση του ψηφιακό και πλήρως εξοπλισμένο απευθυνόμενο με αποτελεσματικότητα στις ποικίλες ανάγκες κάθε μαθητή. Σε μία τέτοια πλατφόρμα δραστηριοποιούμενος ο σύγχρονος και υποψιασμένος εκπαιδευτικός θα πρέπει να εκλαμβάνει ως πρόκληση τη φοίτηση παιδιών με ειδικές ανάγκες στο γενικό σχολείο και να θεωρεί ελκυστική την ενασχόλησή του με το ΣΥΝΟΛΟ των μαθητών της τάξης του σχεδιάζοντας μια “global agenda δράσεων” και προβλέποντας στη διαφορετικότητα του καθενός. Θα αρχίσει έτσι να*

αναδύεται μια άλλη σχολική κουλτούρα στο καθημερινό συγκείμενο αντάξια της λεπτοφυούς και ιδιοσυστασικής φύσης του παιδιού και του εφήβου».

1.2 Τελικές σκέψεις

συμπερασματικά, γίνεται κατανοητό ότι η Παιδαγωγική ως επιστήμη αναφέρεται στην εκπαιδευτική διαδικασία και την τεκμηρίωση της στρατηγικής με στόχο την αποτελεσματική διδασκαλία και χρησιμοποιείται ως μία ευρύτερη έννοια, η οποία περικλείει την εκπαίδευση σε διάφορες περιοχές από τη σχολική εκπαίδευση έως την εκπαίδευση ενηλίκων (Σοφός κ.ά., 2015, σ. 23).

ΥΠΟΕΝΟΤΗΤΑ 2. ΨΗΦΙΑΚΗ ΜΑΘΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Στην παρούσα υποενότητα επισημαίνονται και περιγράφονται ζητήματα, διαστάσεις και λειτουργίες ψηφιακής μάθησης και εξ αποστάσεως διδασκαλίας, ώστε οι εκπαιδευτικοί και γενικά τα στελέχη και οι λειτουργοί εκπαίδευσης να επικαιροποιούν γνώσεις και να αντιλαμβάνονται νέες τάσεις και προοπτικές στην άσκηση του λειτουργήματός τους, να ασκούν τη σκέψη και την παιδαγωγική εμπειρία τους, συνδέοντας αυτές με τις επιταγές προώθησης και μετάδοσης της γνώσης σε ψηφιακά πλέον εκπαιδευτικά και επαγγελματικά περιβάλλοντα αγωγής.

2.1 Γενικά για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Η ραγδαία ανάπτυξη των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός νέου περιβάλλοντος στο χώρο της Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (ΕξΑΕ) τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα. Ειδικά στη χώρα μας, από τα τέλη περίπου του 1990 με την ανάπτυξη των Τεχνολογιών της Πληροφορίας αξιοποιείται και το θεματικό πεδίο της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (εξΑΕ). Ουσιαστικά, η έρευνα για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην Ελλάδα ξεκινά στην ουσία με την ίδρυση του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) στα τέλη της δεκαετίας του 1990, που αποτελεί και την πρώτη επίσημη προσπάθεια για την καθιέρωση της ΕξΑΕ στη χώρα μας. Η ίδρυση του Ελληνικού Δικτύου Ανοιχτής και Εξ

Αποστάσεως Εκπαίδευσης (ΕΔΑΕ), openet.gr, και της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση (ΕΤΠΕ), etpe.gr, συνέβαλλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη της έρευνας για την αξιοποίηση των ΤΠΕ στην ΕΞΑΕ. Η διοργάνωση Διεθνών Συνεδρίων της ΕΔΑΕ και Πανελληνίων Συνεδρίων με Διεθνή Συμμετοχή της ΕΤΠΕ, καθώς και η έκδοση του επιστημονικού περιοδικού «Ανοιχτή Εκπαίδευση» αποτέλεσαν κομβικά σημεία στην ερευνητική διαδρομή των τελευταίων ετών στο συγκεκριμένο πεδίο (Αναστασιάδης, 2014).

Η Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση είναι μια μέθοδος διδασκαλίας που κατακτά ραγδαία έδαφος σε όλο τον κόσμο. Στη χώρα μας αυτό εκφράστηκε με την ίδρυση του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, καθώς και με την πραγματοποίηση πολλών «από απόσταση» προγραμμάτων από φορείς που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Η διδασκαλία «από απόσταση» αφορά σχεδιασμό προγραμμάτων, συγγραφή και χρήση εκπαιδευτικού υλικού, αξιολόγηση γραπτών εργασιών και δραστηριοτήτων καθώς και ανατροφοδότηση αυτών, διεξαγωγή ομαδικών συμβουλευτικών συναντήσεων και τηλεδιασκέψεων, ρόλο διδάσκοντα/ εκπαιδευτή/ εκπαιδευτικού/ καθηγητή-συμβούλου/ δασκάλου/ συντονιστή κ.ά. (Race, 1999).

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι η έννοια της Ανοικτής Εκπαίδευσης και η ανοικτότητα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σχετίζεται με μία γενικότερη παιδαγωγική και κοινωνική θεώρηση της εκπαίδευσης, που διακρίνεται (Σοφός κ.ά., 2015, σσ. 48 κ.ε.) για:

- την ανοικτότητα της πρόσβασης,
- την ανοικτότητα της οργανωτικής διαχείρισης (π.χ. επιλογή προγράμματος, μαθήματος, κ.λπ.)
- την ανοικτότητα χώρου και χρόνου (π.χ. εκπαιδευτικές διαδικασίες από το κινητό ή από το σπίτι)
- τη διδακτική ανοικτότητα και ευελιξία (π.χ. επιλογή διδακτικής οργάνωσης ατομικά, ομαδικά, πολυμεσικά κ.λπ.) και εν γένει την ανοικτότητα σε επίπεδο οργάνωσης της μάθησης,

- την ανοικτότητα σε επίπεδο μέσων και τεχνολογιών (π.χ. επιλογή εκπαιδευτικού υλικού όπως συνεντεύξεις, εκπαιδευτικές ταινίες, προσομοιώσεις, ασκήσεις, οπτικά και ακουστικά αισθητήρια κ.λπ.),
- την ανοικτότητα σε επίπεδο επικοινωνίας και συνεργασίας (π.χ. διαπραγμάτευση κανόνων και ρόλων κ.λπ.),
- την ανοικτότητα σε επίπεδο προσωπικών και αναπτυξιακών μορφωτικών πορειών (π.χ. επιλογή προσέγγισης, ρυθμού, επεξεργασίας θέματος κ.λπ.).

Η ποιότητα του εκπαιδευτικού υλικού, της επικοινωνίας και ο επιτυχημένος σχεδιασμός μιας διδασκαλίας με ηλεκτρονικά μέσα βάσει συγκεκριμένων μαθησιακών στόχων και μαθησιακών προσδοκώμενων εγγυώνται μία ποιοτική εκπαίδευση σε ψηφιακό πλαίσιο.

2.2 Ηλεκτρονική μάθηση και εξ αποστάσεως διδασκαλία: βασικοί όροι

Γενικά, η ψηφιακή μάθηση και διδασκαλία είναι η καινοτόμος χρήση ψηφιακών εργαλείων και τεχνολογιών κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας και της μάθησης. Η διερεύνηση της χρήσης ψηφιακών τεχνολογιών σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα δίνει στους εκπαιδευτικούς την ευκαιρία να σχεδιάσουν ελκυστικές μαθησιακές ευκαιρίες σε μαθήματα που διδάσκουν είτε διαδικτυακά είτε με συνδυαστικό τρόπο.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα και σε ένα πλαίσιο αποσαφήνισης βασικών όρων ηλεκτρονικής μάθησης και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Σοφός κ.ά., 2015, σσ. 22 κ.ε.):

- Η Εκπαίδευση εξ Αποστάσεως διεξάγεται μέσω διαδικτύου, παρέχεται μέσω εκπαιδευτικού υλικού και ο εκπαιδευτής με τον εκπαιδευόμενο χωρίζονται χωρο- ή/και χρονικά.
- Η Διαδικτυακή εκπαίδευση είναι αυτή που κάνει χρήση τηλεεκπαιδευτικών εργαλείων στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου, ο όρος περιγράφει τη διαδικτυακή υποβοήθηση σε σειρά μαθημάτων ή σε εξ αποστάσεως εκπαίδευση.
- Η Ηλεκτρονική μάθηση σχετίζεται με μία παιδαγωγική προσέγγιση που ενισχύεται από την ψηφιακή τεχνολογία και περιλαμβάνει ψηφιακές πηγές και επικοινωνία μέσω συσκευών ή προγραμμάτων μέσω δικτύων

(διαδίκτυο) ή εκτός δικτύων (ψηφιακά βίντεο, DVD, CD-ROM κ.ά.) ως εργαλεία εκμάθησης.

- Αναλυτικότερα, «σε σχέση με τη διαδικασία της μάθησης, με τον όρο e-Learning δηλώνονται όλες οι μορφές μάθησης στις οποίες χρησιμοποιούνται ηλεκτρονικά μέσα για την παρουσίαση και τη διανομή του διδακτικού περιεχομένου, καθώς και για τη στήριξη της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των μερών που διαδραματίζουν κάποιο ρόλο (Kerres, 2001, όπ. αναφ. στο: Σοφός κ.ά., 2015). Είναι, λοιπόν, ένας συμπεριληπτικός όρος για τη μετάδοση, την επεξεργασία και τον έλεγχο της μάθησης, διαδικασίες όπου εφαρμόζονται ηλεκτρονικά μέσα, όπως δηλώνεται από το «e».
- Το Εικονικό Εκπαιδευτικό Περιβάλλον αφορά ένα σύνολο εργαλείων ηλεκτρονικής μάθησης και διατίθεται μέσω μιας κοινής διαχειριστικής διεπαφής ή προγράμματος (π.χ. Moodle κ.λπ.), όπου και προσαρμόζονται σειρές μαθημάτων online ή επιμέρους κεφάλαια κ.ά.

2.2.1 Ηλεκτρονικά περιβάλλοντα μάθησης και σχεδιασμός

Σύμφωνα με βιβλιογραφικά στοιχεία (Σοφός κ.ά., 2015, σσ. 20 κ.ε.):

- Για τη δημιουργία παιδαγωγικά τεκμηριωμένων ηλεκτρονικών περιβαλλόντων μάθησης, οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται μία ολιστική προσέγγιση και ανάλυση.
- Μέσα στα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα και στο πλαίσιο της μάθησης που σχετίζεται με την αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων και τεχνολογιών:
 - (α) η διάδραση αναφέρεται στην επικοινωνία και τη δράση μεταξύ ατόμων και διαμεσολαβείται μιντιακά (π.χ. σε ένα εικονικό περιβάλλον)·
 - (β) η αλληλεπίδραση αναφέρεται στην επιλογή ενός μαθησιακού αντικειμένου (π.χ. ένας ηλεκτρονικός σύνδεσμος) και στην προσαρμογή του ηλεκτρονικού περιεχομένου ή της διεπαφής του χρήση σε αυτό, κ.λπ.
 - (γ) το μαθησιακό αντικείμενο αφορά σε ψηφιακές πηγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο γενικότερο πλαίσιο της ηλεκτρονικής μάθησης.
- Τα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα ορίζονται με παιδαγωγικούς όρους σύμφωνα με τις εξής διαστάσεις:

- (α) ως προς το είδος της τεχνολογικής δομής (χρηστικότητα, φορητότητα, διαδραστικότητα, κ.λπ.)·
- (β) ως προς τον κώδικα, δηλ. το συμβολικό σύστημα (γλώσσα, εικόνα, αριθμός) για να παρουσιαστούν οι ιδέες και οι πληροφορίες·
- (γ) ως προς το διδακτικό σχεδιασμό (εκπαιδευτική δομή και προσαρμοστικότητα περιεχομένου, ικανότητα αλληλεπίδρασης με το περιεχόμενο, διάλογος)·
- (δ) ως προς το βαθμό εμπλοκής και τη δυνατότητα διυποκειμενικής νοηματοδότησης ανάμεσα στους/στις μαθητές/τριες.

Σημείωση 2

Χωρίς αυτές τις διαστάσεις συνολικά δημιουργούνται κενά στον παιδαγωγικό σχεδιασμό του ηλεκτρονικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος.

2.2.2 Ψηφιακή διδασκαλία και μάθηση στην Ευρώπη: στοιχεία

Είναι ενδεικτικό ότι σχετική έκθεση (Eurydice) ρίχνει φως σε δύο διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές προοπτικές της ψηφιακής εκπαίδευσης: την ανάπτυξη ψηφιακών ικανοτήτων σχετικών με τους μαθητές και τους δασκάλους από τη μία πλευρά και την παιδαγωγική χρήση τεχνολογιών για την υποστήριξη, βελτίωση και μεταμόρφωση της μάθησης και της διδασκαλίας από την άλλη. Η έκθεση καλύπτει διάφορους τομείς της ψηφιακής εκπαίδευσης ξεκινώντας από μια επισκόπηση του σχολείου, των αναλυτικών προγραμμάτων και μαθησιακών αποτελεσμάτων που σχετίζονται με την ψηφιακή ικανότητα. Εξετάζεται η ανάπτυξη ικανοτήτων για εκπαιδευτικούς κατά την αρχική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους, καθώς και η αξιολόγηση των ψηφιακών ικανοτήτων των μαθητών και η χρήση ψηφιακών τεχνολογιών για αξιολόγηση. Τέλος, η έκθεση δίνει κάποια εικόνα για τις τρέχουσες εθνικές στρατηγικές και πολιτικές για την ψηφιακή εκπαίδευση στο σχολείο. Τα παραρτήματα προσθέτουν συγκεκριμένες πληροφορίες ανά χώρα, σχετικά με τα σχολικά προγράμματα, το πλαίσιο ικανοτήτων από την πλευρά των εκπαιδευτικών, τις στρατηγικές ανώτερου επιπέδου και τις υπηρεσίες που υποστηρίζουν την ψηφιακή εκπαίδευση στο σχολείο. Η έκθεση καλύπτει την ψηφιακή εκπαίδευση στην πρωτοβάθμια και

γενική δευτεροβάθμια εκπαίδευση για το σχολικό έτος 2018/19 και στα κράτη μέλη της ΕΕ.

Επιπροσθέτως, πρέπει να αναφερθεί ότι οι ψηφιακές ικανότητες αποτελούν μέρος του πλαισίου των βασικών ικανοτήτων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη διά βίου μάθηση. Η πρόσφατη έκθεση Eurydice αναγνωρίζει τη σημασία της ανάπτυξης των σχετικών ψηφιακών ικανοτήτων σε μαθητές και εκπαιδευτικούς, καθώς και στην παιδαγωγική χρήση της τεχνολογίας στη διδασκαλία.

Συνακόλουθα, ο ψηφιακός γραμματισμός και η σύγχρονη διείσδυσή του στην εκπαιδευτική και κοινωνική πραγματικότητα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επιτυχή έκβαση του εκπαιδευτικού και τεχνολογικού εγχειρήματος στο αναδυόμενο ψηφιακό σχολείο του 21ου αιώνα.

2.3 Κατευθύνσεις στο πλαίσιο ψηφιακής μάθησης και διδασκαλίας

Σύμφωνα με τους Anderson & Ellumi (2003), η ηλεκτρονική εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από μαθησιακές διαδρομές για τους μαθητές, με κύρια χαρακτηριστικά: την προσαρμογή, την ανοιχτότητα και την ευελιξία. Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές, οι διαχειριστές και οι γονείς υποχρεούνται καθημερινά να κάνουν επιλογές σχετικά με τα παιδαγωγικά, οικονομικά, συστημικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των συστημάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στα οποία συμμετέχουν.

Ωστόσο, παράλληλα με την αναγκαιότητα της εξ αποστάσεως εκπαιδευτικής υποστήριξης στη σχολική μονάδα προβάλλει και αυτή της ψυχοπαιδαγωγικής και συμβουλευτικής υποστήριξης σε όλο το φάσμα των μελών (εκπαιδευτικοί και στελέχη εκπαίδευσης - μαθητές/τριες - γονείς) και των εκπαιδευτικών πλαισίων που εμπλέκονται σε αυτή.

Παρακάτω, για παράδειγμα, ο σχετικός υπερσύνδεσμος αφορά επιμορφωτικό σεμινάριο και παρέχει πληροφοριακά ψυχοπαιδαγωγικές υποστηρικτικές κατευθυντήριες, με βάση την αξιοποίηση εφαρμογών σύγχρονης και ασύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Καταλήγοντας, η πρόταση της εξ αποστάσεως σύγχρονης και ασύγχρονης εκπαίδευσης προβάλλει για όλη την εκπαιδευτική κοινότητα και ουσιαστικά σε όλα τα επίπεδα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Μονάδες

Πρωτοβάθμιας, Γενικής και Επαγγελματικής Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης), αξιοποιώντας τα σύγχρονα μέσα της νέας εκπαιδευτικής τεχνολογίας.

Επομένως, είναι αναγκαίο να τονισθεί ότι η ψηφιακή μάθηση και διδασκαλία δίδει τη δυνατότητα -αξιοποιώντας το διαδίκτυο και ποικίλα ψηφιακά εργαλεία και πλατφόρμες- της διεύρυνσης του φάσματος των εκπαιδευομένων στους οποίους απευθύνονται. Στο πλαίσιο αυτό, η οργάνωση και η διεξαγωγή ενός ψηφιακού μαθήματος πραγματοποιείται υπό τις εξής αρχές και κατευθύνσεις:

- Ο εκπαιδευτικός καλείται να αποφασίσει και να επιλέξει εάν θα διδάξει:
 - ✓ σύγχρονα (η σύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι αυτή που αποκαλείται «πρόσωπο-με-πρόσωπο διδασκαλία» και η οποία υλοποιείται αξιοποιώντας πλατφόρμες σύγχρονης μετάδοσης),
 - ✓ ασύγχρονα (οι μαθητευόμενοι εισέρχονται και μελετούν το εκπαιδευτικό υλικό, το οποίο είναι αναρτημένο σε πλατφόρμες),
 - ✓ ή διττά υπό το συνδυασμό σύγχρονης και ασύγχρονης διδασκαλίας.
- Το εκπαιδευτικό υλικό πρέπει να είναι ανάλογο του επιπέδου των εκπαιδευομένων/μαθητών/τριών/σπουδαστών, κ.λπ., καθώς και των ενδιαφερόντων και αναγκών της ομάδας-στόχου.
- Επιπλέον, κάνουμε λόγο και δίδουμε έμφαση στο αλληλεπιδραστικό εκπαιδευτικό υλικό, το οποίο κατευθύνει, εξηγεί και διδάσκει πολυτροπικά και πολύμορφα τον/την εκπαιδευόμενο/η. Η ενδοσχολική επικοινωνία, ειδικότερα, μπορεί να συνδυαστεί με τη δημιουργική δραστηριότητα του/της μαθητή/τριας που θα εμφορείται από την ποιότητα ενός διαδραστικού και αλληλεπιδραστικού υλικού (video, υπερσύνδεσμοι/ links, blogs, κουίζ, σχήματα, εννοιολογικοί χάρτες, μελέτες περίπτωσης, φωτογραφίες, ψηφιακές αφηγήσεις, ψηφιακά παραμύθια, κ.λπ.).
- Επιπροσθέτως, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την εκπαιδευτική διαδικασία είναι σκόπιμο να περιγράφονται ξεκάθαρα όλοι οι μαθησιακοί στόχοι και η σκοποθεσία/ στοχοθεσία του μαθήματος. Επίσης, σύμφωνα με έρευνες (Κουτσούμπα, 2014), οι γνωστικές δεξιότητες δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις κοινωνικές και αισθησιοκινητικές δεξιότητες.

- Περαιτέρω, οι εκπαιδευόμενοι είναι σκόπιμο να εμπλακούν όσο το δυνατόν περισσότερο με ψηφιακά εργαλεία, τα οποία θα τους καταστήσουν ικανούς να αλληλεπιδράσουν είτε μεταξύ τους, είτε με το εκπαιδευτικό υλικό, είτε με τον διδάσκοντα είτε με άλλες ομάδες μάθησης.
- Εδώ, πρέπει να αναφερθεί ότι η εκμάθηση σε ατομικά προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μπορεί να εμπλουτιστεί με τη δυνατότητα ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των μαθητών (Ngwenya et al., 2003).
- Τέλος, η ανατροφοδότηση/ αξιολόγηση είναι απαραίτητη και για αυτόν που διδάσκει και γι' αυτόν που διδάσκεται.

Συνολικά, για την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας στη διδακτική πράξη, μπορείτε να ανατρέξετε στον ακόλουθο υπερσύνδεσμο στο πλαίσιο Πρακτικών από Συνέδρια της Ελληνικής Ένωσης για την αξιοποίηση των ΤΠΕ στην Εκπαίδευση, όπου περιγράφονται παραδείγματα με τη χρήση λογισμικών, ψηφιακών εργαλείων, ψηφιακών εκπαιδευτικών σεναρίων κ.ά.

Ολοκληρώνοντας, πρέπει να καταγραφεί ότι ο εθελοντισμός, που δημιουργείται μέσα από πρωτοβουλίες αξιοποίησης τεχνολογικών μέσων και χρήσης ψηφιακών εργαλείων στην εκπαίδευση, συμβάλλει ενεργά στη διαμόρφωση και βελτίωση της συνεργατικής κουλτούρας του διαδικτύου με επίκεντρο το σχολικό και ενδοσχολικό περιβάλλον.

ΣΥΝΟΨΗ

Μετά το πέρας της ενότητας οι εκπαιδευόμενοι θα είναι σε θέση:

- γνωρίζουν βασικές παιδαγωγικές έννοιες και σημασίες, καθώς και να αναγνωρίζουν παιδαγωγικά συμπεράσματα για την κατανόηση και την αξιοποίηση της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης και της ηλεκτρονικής μάθησης,
- αντιλαμβάνονται νέες διδακτικές και ψυχοπαιδαγωγικές λειτουργίες σε σχέση με το σχεδιασμό και την εφαρμογή της διδασκαλίας στην εξ αποστάσεως ηλεκτρονική μάθηση,
- να επιλέγουν εφαρμογές ψηφιακής μάθησης και διδασκαλίας στην εκπαίδευση,

- προσδιορίζουν και να περιγράφουν θεμελιώδεις θεωρητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις στην Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδης, Π. (2014). Η έρευνα για την ΕξΑΕ με τη χρήση των ΤΠΕ (e-learning) στο Ελληνικό Τυπικό Εκπαιδευτικό Σύστημα. Ανασκόπηση και προοπτικές για την Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. *Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, 10 (1), σσ. 5-32. doi:<https://doi.org/10.12681/jode.9809>
- Anderson, T., Ellumi, F. (eds.). (2003). *Theory and Practice of Online Learning*. Centre for Distance Education. Athabasca University. Available at: [researchgate.net](https://www.researchgate.net) (ημερομηνία πρόσβασης 8/10/2020)
- Δανασσής-Αφεντάκης, Αντ. Κ. (1992). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. τ. Α΄: Θεματική της Παιδαγωγικής Επιστήμης*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Δανασσής-Αφεντάκης, Αντ. (1996³). *Παιδαγωγική Ψυχολογία. Τ. Α΄. Μάθηση και Ανάπτυξη*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- Κασσωτάκης, Μ. (1997). Επιστήμες της Αγωγής. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τόμ. 2ος, σσ. 235-237. Αθήνα: εκδ. οργανισμός Πάπυρος.
- Καψάλης, Α., Παπασταμάτης, Α. (2006). *Επαγγελματισμός στη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω – Γ.Δαρδανός.
- Ξωχέλλης, Π. Δ. (1989). «Εκπαίδευση», *Π.Ψ.Ε.-Λεξικό*, τ. 3ος, σσ. 1685-1686. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαβλανός, Μ. (2003). *Διδακτική & Αξιολόγηση*. Αθήνα: εκδ. Αθ. Σταμούλης.
- Κουτσούμπα, Μ. (2014). «Χορεύοντας τις γνωστικές δεξιότητες»: Ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων μέσα από τη διδασκαλία του χορού. Στο: Λιανaráκης, Α. *Καινοτόμες Διδακτικές Τεχνικές – Γραπτός Επιστημονικός Λόγος. Ας τους μάθουμε πώς να μαθαίνουν: Καινοτομία - διδασκαλία - επιστήμη* (105-119). Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Διαθέσιμο online (ημερομηνία πρόσβασης 10/10/2020)
- Μαυροειδής, Η., Γκιόσος, Ι., Κουτσούμπα, Μ. (2014). Επισκόπηση θεωρητικών εννοιών στην εκπαίδευση από απόσταση. *Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*

και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία, 10 (1), σσ. 88-100. doi: doi.org/10.12681/jode.9814

- Μπακιρτζής, Κ. (2002). *Επικοινωνία και αγωγή*. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Ngwenya, J., Annand D., Southgate, C. (2003). ASKS: A SYSTEM FOR SUPPORTING DISCUSSION FOR INDIVIDUALIZED STUDY ONLINE LEARNERS. *International Conference Computers and Advanced Technology in Education* (pp. 229-234). Rhodes, Greece. Available at: researchgate.net (ημερομηνία πρόσβασης 8/10/2020)
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (1999). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Race, Ph. (1999). *Το εγχειρίδιο της Ανοικτής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Σοφός, Α., Κώστας, Α., Παράσχου, Β. (2015). *Online εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. Από τη Θεωρία στην Πράξη*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα. kallipos.gr
- Στασινός, Δ.Π. (2020). *Η Ειδική Συμπεριληπτική Εκπαίδευση 2027 – Η ελκυστική εκδίπλωση της στο νέο ψηφιακό σχολείο με ψηφιακούς πρωταθλητές*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Συμπληρωματική βιβλιογραφία προς μελέτη

- Jubilo, A. (2020). *The Explainer: Digital Education*. Available at: researchgate.net [accessed Oct 10 2020]
- Picciano, A. G. (2017). Theories and frameworks for online education: Seeking an integrated model. *Online Learning*, 21 (3), pp. 166-190. doi: 10.24059/olj.v21i3.1225 Available: researchgate.net [accessed Oct 10 2020]
- Szilard, M. (2020). *Experiencing digital education by educators and parents*. Available at: researchgate.net [accessed Oct 10 2020]